

Araş. Gör.

Yunus ARİFOĞLU

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Ortaçağ Ana Bilim Dalı
yunsarfglu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7931-8617>

Eser Geçmişi / Article Past: 17 Eki 2018 / 26 Kas 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.471768>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Horasan'da Tarım Ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10. Y.Y.)*

Agriculture And Husbandry Activities in Khorasan (8-10. Centuries)

Öz

Neolitik dönem ile insan hayatına giren tarım, hayatın mecrasını yerleşige büründürdü. Eskiçağ'dan itibaren tarım ve hayvancılığın yapıldığı bölgelerden birisi de Horasan'dır. Ortaçağ'da Horasan, Harîzm, Maveraünnehir, Hindistan ve İç İnan coğrafyalarını birbirine bağlayan bir coğrafyada yer almaktaydı. Bu çalışmada Horasan bölgesinin Abbasiler döneminde tarım ve hayvancılık hayatı incelenecektir. Burada ilk olarak tahıl, sanayi ve bakliyat tarımına değinilecektir. Ardından meyvecilik, orman ürünleri ve tarımı etkileyen faktörlere incelenecektir. Son olarak ise bölgenin hayvancılığı işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Horasan, Tarım ve Hayvancılık

Abstract

Agriculture entered human life in Neolithic period. And human life has changed. Horasan is one of the regions where agriculture and husbandry farming have been made since ancient times. Horasan, Harîzm, Maveraünnehir, India and Iran were surrounded by inner regions. In this study, agriculture and husbandry in Khorasan will be discussed. First, grain, industry agriculture and pulses will be examined. Then, fruits and forest products will be evaluated. After that, factors affecting agriculture will be discussed. Finally, the breeding of the region will be examined.

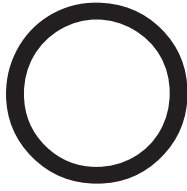
Key Words: Abbasids, Khorasan, Agriculture and Husbandary

* Bu makale, "Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadî Durumu (8-10. Yüzyıllar)" adlı doktora tezinden çıkarılmıştır.

ATIF: ARİFOĞLU Yunus, "Horasan'da Tarım Ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10. Y.Y.)" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4/3 (Aralık-2018), s. (139-161)

CITE: ARİFOĞLU Yunus, "Agriculture And Husbandry Activities in Khorasan (8-10. Centuries)" **Journal of History and Future**, 4/3 (December- 2018), pp. (139-161)

Giriş

Ortaçağ'da devletlerinin iktisadi dayanağı toprağa dayalıydı. Toprağın iktisadın temelinde yer almış olması, Ortaçağ devletlerini toprağa apayrı önem vermelerine sevk etmiştir. Toprak iktisadi alanda olduğu kadar genel ve özel hukuk bağlamında da Ortaçağ toplumu için belirleyiciydi. Ortaçağda üretimin toprağa dayalı olması öncelikle mülkiyeti etkilemekle birlikte, toplumun davranış şekli ve yaşayış biçimini de önemli ölçüde etkilemiştir. En önemlisi de tarımın bir toprak parçası üstünde gerçekleşmesi onu apayrı bir yere koymaktadır.

Abbasiler döneminde iktisadi hayatın genel olarak tarım ve hayvancılığa bağlı gelişmiş olması bu iki uğraşı önemli kılmıştır. Bu dönemde tarım önemli ölçüde iklime bağlı gelişme gösterdiğinden kırılğan bir yapıya sahipti. Zaman zaman kuraklık ve bazen de yağışın fazla düşmesinden dolayı tarım için gerekli olan denge bozulması, tarımsal verimi etkileyen temel unsurdur. Özellikle tarımın yağmura bağlı bir biçimde şekillendiği Serahs gibi şehirlerde tarımsal verim yağmurun cömertliği ekseninde olmuştur.

Abbasîler döneminde Tarımda önemli bir sorun olan sulama sorununun çözümü ve bataklıkların kurutulması için çalışmalar yapılmıştır. Ziraat okulları açılarak, toprağın aktif ve verimli bir şekilde kullanımı için ıslahı, gübrenmesi gibi faaliyetler öne çıkmıştır. Ziraatle ilgili eski bilgi ve birikimler derlenip, farklı dillerdeki eserler tercüme edildikleri gibi, bu anlamda yeni kitaplar da yazılmıştır. Bunun sonucu olarak ziraatı yapılan ürünler çeşitlendirilmiş ve bu ürünler İslam âleminin her bölgesine taşınmıştır. Horasan İslam coğrafyacılığı tarafından genellikle dünyanın orta kuşağında yer alan bir bölge olarak sınıflandırılmaktadır. Yine İslam coğrafyacılığına göre, bölge dünyanın mamur ve meskûn bölgeleri olan orta kuşak havzası içinde kabul edildiğinden tarıma elverişli bölgeler arasında sayılmaktadır.¹

Horasan bölgesi eski zamandan itibaren tarımsal açıdan zengin bir bölgeydi. Nîşâbûr ve Merv şehirlerinin tarımsal zenginliği İskender'in bu bölgeye geldiği vakitlerde görülmektedir.² İklimsel etkenlerden dolayı Horasan'da tarım verimi farklılık gösterirdi. Bölgenin bazı kısımlarında tarım, yağmur suyuna bağlı olarak gelişirken, bölgenin önemli bir kısmında ise, kanallar yoluyla sulama problemi çözülmüştü.³ Bölgedeki tarım faaliyetleri, tahıl, bakliyat, tarımsal sanayi ürünleriyle meyvecilik olmaktadır. Bölgenin otlakları, platoları ve meraları ise hayvancılık için imkân oluşturmaktaydı.

1 İbn Hurdâzbih Ebü'l-Kasım b. Abdullah, (ö. 912), **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967, 18, 39-40, 155; İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, 253; İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, **Suretu'l-Arz**, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939, 426; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 1000), **Ahsenu't-Tekâsım fi Marifeti'l-Ekalim**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, 293-295; Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977, 53; M. Schwartz, "The Old Eastern Iranian World View To The Avesta", **The Cambridge History Iran**, Cambridge Press, New York 1985, II, 654.

2 Richard W. Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, Harvard University Press, Massachusetts 1972, 6, 8, 10, 15.

3 Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, 6, 8, 10, 15.

1. TARIM FAALİYETLERİ

1.1. Tahıl, Sanayi ve Benzeri Ürünlerin Tarımı

Horasan bölgesinde tarım Eskiçağ'dan itibaren yapılmaktaydı. Tarımın bölgedeki geçmişi Ahemenişler'e kadar götürülmektedir. Bölge için tarımın yaygın olarak yapıldığı yerdir ifadesi hâkim olup, burası için İran'ın tahıl ambarı denilmektedir.⁴ Bölgenin bu özelliği İslam hâkimiyetiyle birlikte devam ettiği gibi, daha üst seviyelere çıkarılmıştır. İslamiyet ile birlikte bölgede özellikle şeker, keten, pamuk gibi ürünlerde önemli gelişmelerin meydana geldiği görülmektedir. Bu dönemde bölgede tarımı yaygın olarak yapılan bu ürünler, diğer İslam bölgelerine de taşınmışlardır.⁵

Abbasîler dönemine gelindiğinde her anlamda olduğu gibi tarımda da önemli aşamalar kaydedilmişti. Bu coğrafyanın genelinde olduğu gibi Horasan'da da tarım iyi düzeydeydi. Bunun bazı sebepleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi İslam devletinin geniş bir coğrafi alana sahip olması ve bunun tek bir kıta gibi idare edilmesi idi. Müslümanların adeta çölde kalan bir insanın suya olan arzusu gibi bilgiye karşı arzulu olmaları da bir başka sebepti. Özellikle Abbasîler döneminde eski dünyanın kıyısında kalmış her türlü bilgi keşfedilerek, bunlar öncelikle Arapça'ya tercüme edilmiştir. Ardından ise bunlar yeniden yorumlanarak yeni eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bilginin yeniden ele alınıp işlenişi onu zamana taşımış; bu engin bilgi külliyatı zamanın imkânları ölçüğünde pratiğe dönüştürülmüştür. Bununla birlikte zamanla yeni teknikler ve buluşlar ortaya çıkmıştır. İnsanın tecrübî ve teorik bilgisi birleşip, toprak ıslah edilmiş, yeni topraklar tarıma açılmış, barajlar inşa edilmiş, sulama kanalları açılmış, İslam öncesinde sınırlı olan sulama imkânları en geniş duruma kavuşturulmuştur. Bunlara ilaveten İslam dünyasının farklı coğrafyalarından ürünler en yakından en uzağa taşınmışlardır. Bu sayede ürün dolaşımı gerçekleşerek, daha fazla ürün elde edilip, insanın gıdasını temini kolaylaşmıştır. Bu durum ise, nüfus artışını mümkün kılan önemli bir etken olmuştur. Tarımın bu dönemde göstermiş olduğu gelişimi göstermek adına denilir ki, bin kilometre karelik bir alanda yirmi bin yerleşimci iskân edilmiştir. Bu sebeple ki, bir alanda bu denli yoğun yerleşim hem yerleşim birimlerinin canlılığını hem de tarımın besleyiciliği noktasında tarımsal verimi göstermektedir.⁶

Horasan'da tarımın gelişiminde genel unsurlar ve merkezin gayretleriyle birlikte yerel idarecilerin de rolleri görülmektedir. Bölge idarecileri daha öncesinde olduğu gibi, Abbasiler döneminde de bölgenin tarımıyla yakinen ilgilenmişlerdir. Onların Horasan'ın tarımsal verimliği konusunda bilinçli oldukları görülmekte-

4 **Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib**, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 65; George N. Curzon, **Persia and the Persian Question**, Frank Cass, London 1966, 179.

5 İstahrî, 256-270; İbn Havkal, 426-440; Makdisî, *Ahsen*, 293-340; Claude Cahen, “Ekonomi, Toplum ve Müesseseler”, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev. Ufuk Uyan-P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989, 67.

6 İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, Ankara 2014, 119; Andrew M. Watson, **Agricultural Innovation the early Islamic World, 700-1100**, Cambridge Press, Cambridge 1983, 129-133.

dir. Tâhir b. Hüseyin'in⁷ tarım için mühim olan su sorununa hukuki anlamda eğilimi bunun göstergesidir. Yine bölgede tarıma verilen öneminin yansıması olan Tâhirîler'den Abdullah⁸ çiftçiler için,

"Allah bizi onların eliyle besler, ağızlarıyla istikbal eder ve kendilerine kötü muamele edilmesini yasaklar" ifadesinde bulunmuştur.

Abdullah'ın bu ifadesi bu işi yapanlara verilen değer tarıma verilen değeri yansıması açısından güzel bir örnektir.⁹ Adı bilinmeyen bir Tâhirî asilzadenin;

"Nîşâbûr güzel toprağı ve çok merhametli Tanrı'nın ona her şeyi bol olarak bağışlaması tüm dünyada emsalsiz" adlı dizeleri bu bilincin örneğidir.

Tâhirîlerin ardından bölgede hüküm süren Saffarîlerin lideri Amr b. Leys; "Öyle bir yer ele geçirmişiz ki onun toprağı yenebilir, kendiliğinden biten otları çok güzel mısır gibi" dizelerini özelde Nîşâbûr'a dair söylemiş olsa da, genelde bütün bölge için kabul edilebilir. Bu da farkındalığın bir başka yansıması olmaktadır.¹⁰

Bir bölgede tarımın gelişiminde oradaki toprak türü belirleyici rol oynamaktadır. Kaliteli toprak kuruluk, ısı, nem bakımından dengeli olan topraktır. Buna itidale kavuşmuş toprak denir. Ziraat açısından uygun olan toprak türü de bu sınıf toprak olmaktadır.¹¹ Horasan bölgesinin toprakları çeşitli olmakla birlikte genelde podzolit ve kahverengi topraklardan oluşmaktadır. Bölgenin dağlarındaki topraklar killi olup, ayrıca yoğun kireç barındırmaktadırlar. Nehirlerin getirdiği tuzlu topraklar Deşt-i Kevir çölünde birikmesinden dolayı, bu çölün toprakları tuzlu olmaktadır. Bölgenin platosunda genel olarak kahverengi topraklar bulunurken, bu toprakların dışında gri, kırmızı, kahverengi ve kumluk topraklar da mevcuttu. Vadi ve ovalarda alüvyonlu toprakların yanı sıra buralarda kumul ve çorak topraklar da bulunmaktadır.¹² Nîşâbûr toprağı siyaha çalan renkte olup, bolca humus ihtiva etmekteydi.¹³ Merv ve civarını oluşturan murgab deltasında ise, alüvyonlu topraklarla birlikte kumlu topraklar da bulunmaktadır. Ya'kubî, Belh topraklarının verimli topraklar olmalarının yanı sıra kumluk olduklarından da bahsetmektedir.¹⁴

7 Tâhir b. Hüseyin 821 yılında Horasan valiliğine atanmış 822 yılında vefat etmiştir. Ayrıntı için bkz. Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 399-400.

8 Ayrıntı için bkz. Abdullah b. Tâhir Tâhir b. Hüseyin'in oğlu babasının vefatıyla Horasan'da valiliğe atanmıştır. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 138.

9 Erdoğan Mercil, "Tahiriler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, V, 415-416.

10 İsmail, Pirlanta, **Fethinden Samanîlerin Yıkılışına Kadar Nişabur**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, 303.

11 İbn Vahşiyye, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Kays el-Keldani, **Filahetü'n-Nebatiyye**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1984, 326; İbn Avvam, Ebu Zekeriyya Yahya b. Muhammed b. Ahmed İşbilî, **el-Filahatü'l-Endelüsiyye**, thk. Enver Ebu Süveylim-Semir ed-Derubi-Ali Erşid Mehasine, Mecmaü'l-Lugati'l-Arabiyye, Amman 2012, I, 327.

12 Ya'kubî, 287; İbn Havkal, 434; Madan Lal Dewan, "Land and Water Development Division, Food and agriculture Organization of the United Nation", **The Cambridge History Iran**, Cambridge University Press, New York 1968, I, 253-254.

13 Makdisî, *Ahsen*, 333; Dewan, 251, 256; Bobek, 287.

14 Ya'kubî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, **el-Buldan, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye**, Beyrut 2002, 287; İbn Havkal, 434; Madan Lal Dewan, "Land and Water Development Division, Food and agriculture Organization of the United

Bölgedeki toprak çeşidinin fazlalığı aynı zamanda ürün çeşitliliği anlamına gelmektedir. Çünkü her bitki farklı toprak türünü sevmektedir. Misal, buğday için toprak, tuzlu, asitli, gevşek ve de rutubetli toprak olması gerekirken,¹⁵ sebzeler için kumlu topraklar idealdir. Buna karşın ak ve killi topraklar sebzeler için uygun değildir. Kızıl topraklar tatlı meyveler için elverişli değilken, tuzlu topraklar ise, sadece hurmanın yetişmesine uygundur. Yine toprağın sıklığı-yumuşaklığı da bu topraklarda yetiştirilen ürünü belirlemektedir. Sıkı topraklar ağaçlara, yumuşak topraklar üzüm ve karpuz gibi ürünlere uygun düşmektedir. Buğday sıkı ve yumuşak her iki türdeki toprağa uyum sağlarken, arpa ise sadece yumuşak toprağa uyum sağlayabilmektedir. Ayrıca yumuşak toprakta bütün hububat türleri yetişebilmektedir.¹⁶ Ayva, nar ve kayısı kumlu toprağı sevmektedir. Dolayısıyla toprağın türü hem verimi belirlemekte, hem de ekimini kolaylaştırmaktadır.¹⁷

Horasan bahsi geçen toprak çeşitliliği ile uygun topraklar konusunda ve buna bağlı olarak ürün çeşitliliği bakımından zengin olsa da, bölgede tahıl gurubunun ürünleri öne çıkmaktaydı. Burada tahıllardan ise buğday ve arpanın ekimi yoğun bir şekilde gerçekleştirilmekteydi. Ortaçağ buğday üretim merkezleri arasında Horasan'ın yer alması ve *Horasan buğdayı*¹⁸ adında bir buğday çeşidinin varlığı, bölgedeki buğday tarımının gelişmişliği açısından önemli göstergelerdendir. İlk zamanlardan itibaren tarımı yapılan önemli bir ürün olan pirincin doğal coğrafyası Hindistan'dı. Bu ürün bahsi geçen ülkeden öncelikle Güney Asya'ya dağılmış, İslamiyet öncesinde, İskender (MÖ. 333) bölgeye gelmeden hemen önce öğrenilmiş ve Horasan'da tarımı yapılmaya başlanmıştır.¹⁹

Horasan bölgesinde sanayi ürünü anlamında öne çıkan ilk ürün pamuktur. İlk olarak Hint'te başlayan pamuk ekimi, Horasan'ın Hint'le bitişik olmasından dolayı bu bölgeye erken bir zamanda gelmiştir. Bölgede pamuk ekimi ilk olarak MÖ. 1-3. yüzyıl aralığının gerçekleşmiştir.²⁰ 10. yüzyıla gelindiğinde, bölgede yoğun pamuk yetiştiriciliği, pamuğun Horasan'a ait olduğuna dair bir düşüncüyü doğurmuştur. Irak'ın ihtiyaç duyduğu pamuk mamulünün bölgeden sağlanması da bunun göstergesidir. Pamuğun ardından şeker kamışı, mısır, ıspanak ve süpürge darısı gibi bazı ürünler, bölgeye 5, 6 ve 7. yüzyılda ulaştırılmıştı. İslamiyet öncesi Sasanîlerin son yüzyılında bilgi ve sulama eksikliğinden dolayı, Hint coğrafyasından bu bölgeye ürünlerin yayılmasına ve bu bölgede tarımın sınırlı kaldığına dair Watson'un bir iddiası da bulunmaktadır. İslamiyet öncesi ya da İslamiyet'le birlikte başlamış olsun, çalıştığımız dönem itibarıyla bu ürünlerin bölgede yerleştiği ve yoğun bir

Nation", **The Cambridge History Iran**, The Cambridge University Press, New York 1968, 253-254.

15 İbn Vahşiyye, 18.

16 İbn Vahşiyye, 318; İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 41.

17 Ya'kûbî, 287; İbn Havkal, 434; Dewan, 253-254.

18 Ayrıntı için bkz. Murat Çalışkan, **Horasan Buğdayının Farklı Ekim Zamanlarına ve Ekim Sıklıklarına Tepkisinin Belirlenmesi**, Kahramanmaraş Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

19 K. Ritter, **Ziraat Tarihi**, çev. Kazım Köylü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 1962, 12.

20 Emre Dölen, **Tekstil Tarihi, Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi**, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi İstanbul 1992, 71-72; Abdulhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda**, Ankara 2005, 164.

şekilde tarımının yapıldığı görülmektedir. İslamiyet'le birlikte Sind bölgesinden İran coğrafyasına bahsi geçen ürünlerin getirilip Horasan'da yoğun bir şekilde ekimleri yapılmıştır. Bölgeye alıştıran bu ürünler, 9. yüzyıl sonu ile 10. yüzyıl başı itibariyle tüccarlar vasıtasıyla bölgeden öncelikle Irak bölgesine, ardından Mısır'a ve buradan ise, daha batıya taşınmışlardır.²¹

Horasan'da tarımın yapıldığı en önemli şehir Nîşâbûr'du. Bu şehrin arazisi düz olup, geniş bir sahaya yayılıydı.²² Şehir çevresine yayılmış tepeler tarafından kaplanmıştı. Şehrin coğrafyasının kuzeyinin yapısı engebeli ve sarp iken, güneyindeki arazi yapısı ise, ekilip, biçilmeye elverişli bir durumdaydı.²³ Nîşâbûr'un kuzey kısmının fiziki yapısı tarım açısından uygun olmadığı gibi, kuzeyde yer alan fiziki zorluklar sulama kanallarının gelişmesi konusunda da bir engel teşkil etmiştir.²⁴ Şehrin güneyinde kalan kırsalı ise, çoğunlukla çöl ile kuşatılmıştı.²⁵ Nîşâbûr şehrinin doğusu ise, dağ silsileleriyle parçalı bir arazi yapısına sahipti. Bu da arazinin verimliliği noktasında bir etken olmuştur. Bu durumda Nîşâbûr'un verimli arazileri kuzeyin kısmının engebeli, güney kısmının çöl ve doğu kısmının parçalı arazisi arasında kalmaktadır.

Nîşâbûr'un verimli arazileri genellikle Rîvend, Şâmat, Mâzul, Büstefrûş yerleşim birimleriydi. Mâzul şehrin kuzeyinde yer alırken, Büstefrûş bölgesi şehrin doğusunda, Bâb-ı Ceng kapısı yönünde yer almaktadır. Nîşâbûr'un verimli arazilerinden Rîvend bölgesi, şehrin batısına düşmektedir. Ayrıca Nîşâbûr'un bu bölgesinde Beyhak ve Sebzevâr beldelerinin de verimli arazileri bulunmaktadır. Şehrin önemli bir beldesi olan Cüveyn, kuzeyinde yer alan tepelerden oluşan dağ silsilesinden dolayı verimli bir vadiye dönüşmüştür. İsferyîn şehrin kuzeyinde yer alıp, bölgenin batısına kadar uzanmaktadır. Bunların yanı sıra, şehrin kırsalından uzak olan Bûştankan ve Râzik vadileri gibi vadiler de şehrin kırsalının fiziki yapısını oluşturmaktadır.²⁶ Yine Bâherz de Nîşâbûr'un önemli tarım alanından biri olarak bilinmekteydi. Nîşâbûr'a yakın bir merkez olan Tûs şehrinde de geniş tarım alanları bulunmaktaydı.²⁷ Taberân, Razekân, Bûzdıgavr ve Nûkan kasabaları beldeleri de Tûs'un tarım arazisini oluşturmaktaydılar.²⁸

Nîşâbûr'da fiziki yapının uygunluğu ve toprakların verimliliği yanında suyun bolluğu ve sahip olduğu havanın mutedil oluşu burada tarımın gelişimini belirlemiştir.²⁹ Şehir insanının tarım açısından bir birikime ve hassasiyete sahip olduğunun vurgulanması, Nîşâbûr'da tarımın gelişiminde önemli bir başka faktördü.³⁰ Şehir

21 Sarıçam-Erşahin, 120; Watson, 31-32, 40, 78.

22 Ya'kûbî, 95; İstahrî, 254; İbn Havkal, 433; Makdisî, **Ahsen**, 299.

23 Ya'kûbî, 59; *Hudûdu'l-Âlem*, 57; İbn Havkal, 433.

24 Ya'kûbî, 59; İbn Havkal, 433.

25 İstahrî, 255.

26 *Hudûdu'l-Âlem*, 62; Makdisî, **Ahsen**, 299, 314-315; V. V. Bartold, **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, 428.

27 Ya'kûbî, 93, 96; İstahrî, 256-257.

28 Ya'kûbî, 93; İstahrî, 256-257; Makdisî, **Ahsen**, 319.

29 İstahrî, 255; Richard W. Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, Cambridge Press, Cambridge 1972, 8.

30 İbn Havkal, 433; Richard, **The Patricians of Nishapur**, 8, 12-13.

hem doğu hem de batı için iki yakanın gıda deposu olarak görülmekteydi.³¹ Suyun sağladığı imkân ölçüsünde şehir merkezi kadar, kırsal bölgeleri ziraatle mamur edilmmişti.³²

Nîşâbûr'da başlıca tahıl ürünlerinin tarımı yapılmaktaydı. Şehre bağlı belde-ler olan İsferyân, Beyhak, Bâherz ve Câcerm tahıl ambarı olarak bilinmekteydi. İsferyân'de ikliminin uygun olması da bölgedeki tarımsal verimi zengin yapmaktaydı. Bu şehirde tahıl tarımıyla birlikte³³ önemli ölçüde pirinç yetiştirilmekteydi.³⁴ Bir diğer Nîşâbûr şehri olan, İranşehr'de suyun bolluğu ve buradaki çiftçilerin tarımda uzman olmaları, tahıl tarımından iyi verim alınmasını sağlamaktaydı. Şehir sakinlerinin toprağa karşı duyarlılık ve tecrübeleri ise, toprağın daima bakımlı olmasını sağlayıp, tarımı bereketlendirmekteydi. Bu özellikleri sebebiyle İranşehr tarım hazinesi olarak görülmekteydi. Nîşâbûr şehrinin kırsal bölgelerinden Bûştankan ve Râzik vadilerinde tahıl tarımı verimli bir şekilde yapılmaktaydı. Bunlarla birlikte Nîşâbûr beldelerinden Kûçân, Uşburgân, Beyhak, Kûvayn ve Ustuva'da tahıl tarım yapılmış olup, Ustuva'da tarım yağmur suyuyla yapıldığı için sınırlı ama verimli olmaktadır. Öyleki burası Nîşâbûr'un tahıl ambarı olarak anılacak düzeydeydi. Ustuva'da bolca da sarımsak yetiştirilmekteydi.³⁵ Nîşâbûr şehirlerinden olan Tûs ve buraya bağlı olan Taberân'da zengin su kaynaklarının olması sebebiyle, tarımın sulu yapılmasına imkân sağlamakta ve tarımdan iyi ölçüde verim alınmaktaydı.³⁶ Nîşâbûr'da yetiştirilen bir ürün de mısırdı. Şehideki mısır rekoltesi iyi ölçülerde olduğu kadar iri taneliydi. Buradaki bir mısırın tanesinin 50 men'e³⁷ ulaştığı ifade edilmektedir. Bu yörede İsferyân ve Câcerm şehirleri mısır yetiştiriliciliğinde öne çıkarlardı.³⁸

Nîşâbûr tahılın ardından sanayinin önemli bir ürünü olan pamuk yetiştiriciliğinde de öne çıkan bir şehirdi. Yörede pamuk ekimi çoğunlukla Bûzcân, Hâymend, Selûmek, Senkân ve Zûzen yerleşim birimlerinde yapılmaktaydı.³⁹ Dokuma sanayisi için önemli bir ürün olan keten yetiştiriciliğinde de Nîşâbûr öne çıkmaktaydı. Buradaki keten ürünü kaliteliydi.⁴⁰ Bu yörede yetiştirilen bir ürün ise, şeker kamışıydı. Bundan iyi ölçüde verim alınmaktaydı. Nîşâbûr'da Ezazvar şeker kamışı yetiştiriliciliğinde iyi konumdaydı.⁴¹ Ferâve ribât olup sınırlı fakat verimli arzilere sahipti.

31 Makdisî, **Ahsen**, 315.

32 İstahrî, 256.

33 Makdisî, **Ahsen**, 318.

34 Kazvînî, , Ebu Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, **Âsaru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Dâru Sadır**, Beyrut bty, II, 15.

35 **Hudûdu'l-Âlem**, 62; Makdisî, **Ahsen**, 315, 318.

36 Kazvînî, **Âsaru'l-Bilâd**, 186.

37 Menn: saymak, hesap etmek, belli bir miktar pay bırakmak anlamına gelmektedir. Abbasiler döneminde devletin hemen her bölgesinde standart haline getirilen 260 dirheme tekabül eden Bağdat menn'i kullanılmaktaydı. 1 menn dirhem olarak (1 dirhem=3,2), 3 kg. ağırlığına denk gelmektedir. Ayrıntı için bkz. İstahrî, 156; İbn Havkal, 301; Walther Hinz, İslam'da Ölçü Sistemler, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, 21; Cengiz Kallek, "Men", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, 105.

38 Ebu Dülef, İran Seyahatnamesi, trc. Serdar Gündoğdu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, 116-117; Makdisî, **Ahsen**, 300, 318-319

39 **Hudûdu'l-Âlem**, 102-103, İbn Havkal, 433.

40 İstahrî, 255.

41 Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, **Mu'cemu'l-Buldan**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-

Kuhistân dağlık bir alandı. Burası Nîşâbûr'un güneyinden Sistan'a kadar geniş bir alana yayılmaktaydı. Burada en önemli merkez Kâyîn'di. Şehir arazilerinin önemli bir kısmı çölle kaplı olması ekilebilir toprağını sınırlamıştı. Burada bereketli olan belde olarak Tâbeseyn öne çıkmaktadır.⁴² Nîşâbûr'da topraktan yılda iki kez vergi alınması, buradaki tarımsal verim ve zenginlik açısından önemli bir göstergedir.⁴³

Merv şehrinin arazilerini dağların önünde döşek gibi serilmiş, düz bir ova olan, Murgab oluşturmaktaydı. Burası bu nehrin getirdiği alüvyonlarla oluşan verimli bir deltaydı.⁴⁴ Bunun sayesinde şehrin kuzey arazileri şehrin güneyinde kalan arazilerden daha verimliydi.⁴⁵ Güney arazilerinde çölden gelen kumlar, buradaki arazinin tuzlu olmasına neden olup, bu ise veriminin düşüşünde etkili olmaktadır.⁴⁶

Merv'in sahip olduğu doğal kaynakların bolluğu ve bunların sulama kanalları ile arazilere dağıtılması, genel anlamda şehir arazisinin verimli olmasını sağlamaktaydı. Şehirde tarımın yapıldığı başlıca bölgelerden biri Murgab deltasıydı. Merv ovası Horasan tarımının gelişmiş olduğu önemli yerlerden birisiydi. Burada tarımsal faaliyetler Ahamenişlerden itibaren iyi bir şekilde yapılmaktaydı. İran coğrafyasını fetheden İskender, Merv'e geldiğinde (MÖ. 333) şehirde tarımı iyi bir biçimde yapan bir çiftçi topluluğuyla karşılaşmıştı. Merv'in kuzey kısmı güneye kıyasla tarımsal verimlikte öne çıkmaktadır.⁴⁷ Kırsal yörelerde de kanallar ile sağlanan sulama imkânından dolayı tarım verimli bir şekilde yapılmaktaydı. Merv yöresinde tarımı yapılan en önemli tahıl, buğdaydı. Ortaçağ'da Merv buğdayı konusunda da övücü sözler söylenmekteydi. Özellikle Merv buğdayından yapılan ekmeğin dört bir dünyada iyi bilinip, bundan yapılan ekmeğin lezzeti dillerde söylene haline gelmişti. Merv'e bağlı Kaşkadyâ ile Zerefşân vadileri şehrin hububat depoları olup, şehrin zahiresi önemli ölçüde bu vadilerinden temin edilmekteydi.⁴⁸ Merv vergisinin yarısı karşılığında verilen buğday ve arpanın 200 bin cerib⁴⁹ olması, buradaki tahılın verimi açısından önemli bir gösterge olmaktadır.⁵⁰ Merv'de tarımı yapılan bir ürün ise bakladır.⁵¹ Sanayi ürünü olarak Merv'de pamuk öne çıkmış olup, pamuk yetiştiriciliği burada yoğun şekilde yapılmıştır. İbn Havkal buradaki pamuğun kalitesini

Arabiye, Frankfurt 1994, I/I, 61, 80.

42 İstahrî, 272-273; **Hudûdu'l-Âlem**, 57, 59; İbn Havkal, 445-446; Makdisî, **Ahsen**, 320; Kazvîni, **Âsaru'l-Bilâd**, 390; Azizî, Hüseyin b. Ahmed Muhellebi, **Mesalik ve Memalik**, nşr. Teysir Halef, Halef 2006, 153, 159.

43 Makdisî, **Ahsen**, 300, 319.

44 İstahrî, 258; İbn Havkal, 434; Osman Özgüdenli, "Merv", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, 221.

45 **Hudûdu'l-Âlem**, 89; İbn Havkal, 435.

46 İstahrî, 258; İbn Havkal, 445.

47 **Hudûdu'l-Âlem**, 89; İbn Havkal, 435; A. Yakubovsky, "Merv", **İA**, MEB Yayınları, İstanbul 1987, 774.

48 İstahrî, 261-262; İbn Havkal, 435.

49 Cerib: Hz Ömer döneminden itibaren İslam dünyasında kullanılan alan ve uzaklık ölçüsüdür. Bu ölçü birimi özellikle de vergilerin tayininde kullanılmıştır. Uzunluk ölçüsü olarak 1 cerib, 1592 metre karedir. 10. yüzyılda Horasan'da, 1 cerib 10 kafiz idi. Bu dönem açısından litrede kullanılan 16 ve 26 litrelik ceribler de bulunduğu gibi 29,5 litrelik ceribler bulunmaktaydı. Ağırlık olarak cerib; genelde 22,715 kg idi. Ayrıntı için bkz. Hinz, 46; Mustafa Fayda, "Cerib", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 402.

50 Halife b. Hayat, 204-205; Belâzürî, 588-592.

51 İstahrî, 263.

övmektedir.⁵²

Serahs şehri Merv'in yarısı kadar bir araziye sahipti. Şehir arazisi geniş olmakla birlikte daha çok kumluklarla kaplıydı. Bu durum arazisini sınırlamaktaydı. Ancak toprağı verimliydi. Serahs kırsal arazilerinin bir kısmı ise, meraydı.⁵³

Serahs'ta kışın belli dönemlerinde kesilen bir akarsu dışında, arazinin sulaması yağmur ve kuyu suyuna bağlıydı. Makdisî'nin Serahs'ı tahıl ambarı olarak görmesinden anlaşılan o ki burada tarım sınırlı olsa da, yapılan tarım bereketliydi. Serahs'ta önemli ölçüde kuru tarım da yapılmaktaydı. Bu durum buradaki toprağın verimli olmasının bir yansımasıdır.⁵⁴

Nesâ Serahs büyüklüğünde bir yer olup, buradaki araziler verimliydi. Bu şehrin merkezi kadar, kırsalı da verimli arazilere sahipti. Burası dağların arasında olmasından dolayı burada önemli ölçüde arazi de meraydı. Nesâ'da suyun bolluğu burada tarımın sulu bir şekilde yapılmasını sağlamaktaydı. Şehir merkezi kadar, şehrin geniş kırsal arazilerinde de tarım akarsuların bolluğu sayesinde verimli şekilde yapılmaktaydı.⁵⁵

Herat şehri kendisini çevreleyen dağlar arasında güvenli bir vaha şeklinde konuşlanmıştı. Şehir arazileri düz ve genellikle verimliydi. Şehirdeki arazilerin bir kısmı ise çöldü. Herat'ın fiziki yapısının oluşmasında vadiler de etkili olup yörede çok sayıda vadi bulunmaktaydı. Bûsenc ve Karuh beldeleri dağlar arasında verimli vadilerdi. Şehrin doğusu boyunca Herirud vadisi uzanmaktaydı. Herat'ın güneyinde yer alan Zerenc yolunda ise Kûverân, Kusk ve Kûvesân adlarında vadiler vardı. Herat'ın vilayetinin en verimli bölgesi Mâlîn beldesiydi. Burası şehrin kuzey doğusunda yer almaktaydı. Herat'ta verimli arazileriyle öne çıkan bir başka yer İsfizâr olup şehrin güneyinde yer almaktaydı. Orta ipek yolundan, Herat'ın kuzeyinden Mervurrûz'a doğru giderken, Bâdgîs, Beben, Kenc-i Rustak, Keyf, Bağşûr gibi beldelerin arazileri de tarım için uygun arazilerdi. Ancak Bâdgîs ve bağlı yerleşimlerinde tarım arazisi oldukça düşük düzeydeydi. Bu yöre platosunun yüksek olmasından dolayı meraları çoktu. Esterebyân beldesi ve ona bağlı Kevaşân, Kevarân, Kûşek ve Edresker gibi beldelerin arazileri ise dağlıktı.⁵⁶ Bûşenc arazisi Herat arazilerinin yarısı büyüklüğünde olup düzdü. Burada Bâğşûr ve Kufâ gibi bazı beldelerin arazileri çöldeydi.⁵⁷ Bâdgîs beldesi ve bağlı yerleşim yerleri dağlık araziye sahipti.⁵⁸ Bâdgîs'in arazisi bağlı olan Dihistân, Bûşenc'in yarısı kadar, dört buçuk kilometre kadar bir geniş sahip olmasına karşın, buradaki araziler orada olduğu gibi verimli değildi. Mervurrûz şehrinin arazileri geniş ve verimliydi. Kâsr-ı Ahnef ve Dize kasabalarında arazi ve-

52 **Hudûdu'l-Âlem**, 61; İbn Havkal, 436.

53 İstahrî, 272-273; **Hudûdu'l-Âlem**, 57, 59; İbn Havkal, 445-446; Makdisî, **Ahsen**, 320; Kazvînî, *Âsaru'l-Bilâd*, 390; Azizî, 153, 159.

54 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 59; İbn Havkal, 445; Makdisî, **Ahsen**, 312-313.

55 İstahrî, 273; İbn Havkal, 445; Makdisî, **Ahsen**, 320.

56 İstahrî, 267; **Hudûdu'l-Âlem**, 59; İbn Havkal, 439; Makdisî, **Ahsen**, 307.

57 İstahrî, 269; İbn Havkal, 440-441; Makdisî, **Ahsen**, 307-309.

58 İbn Havkal, 440-441; Makdisî, **Ahsen**, 308.

rimliydi.⁵⁹

Herat'ta önemli ölçüde sulu tarım yapılmaktaydı. Suyun bolluğu şehirde tarımı verimli kılan önemli unsurlardan idi. Şehrin sahip olduğu akarsuyu bolluğu kadar, gelişmiş geniş su ağı da, şehir arazilerinin verimli olmasında etkendi. Bu ise, tarımın burada sürekli bir biçimde yapılmasını sağlamaktaydı. Şehrin merkezi kadar, ona bağlı il ve beldelerde de tarım iyi düzeydeydi. Bunun yanı sıra kuru tarım da şehirde önemli bir paya sahipti. Herat'tan Belh'e doğru açılan kapı yönündeki araziler suyun olmaması sebebiyle fakirdi. Herat'a bağlı önemli bir yerleşim birimi olan İsfîzâr ve bağlı yerleşim birimleri olan Kuşân, Kevevân, Kûşek ve Edresker beldeleri ve Haysâr, Mâlîn ve Bâşân beldelerinde suyun varlığı, tarımın sulu bir şekilde yapma imkanı sağlamaktaydı. Esterebyân'da suyun azlığı sonucu tarım daha çok kuru olarak yapılırken,⁶⁰ Bağşûr'da tatlı kuyu sularıyla tarım yapılmaktaydı.⁶¹

Hindukuş dağlarına doğru akan Herat nehri boyunca verimli topraklarda tarım yapılmaktaydı. Burada öne çıkan tarım ürünü öncelikle tahıldı. Bu vadi boyunca pamuk, pirinç ve şeker kamışı da yetiştirilmekteydi. Bu şehrin önemli beldelerinden olan Mârâbâd'da, önemli düzeyde pirinç tarımı yapılmaktaydı. Beldede pirinçten alınan rekolte iyi ölçülerdeydi. Öyle ki burada hasat edilen pirinç tarımı şehrin ihtiyacından fazlaydı.⁶²

Herat'ın bir şehri olan Bûşenc'e bağlı beldeler; Kufa, Cebelü'l-Fidda, Kuganabaz, Büşt ve Cazevi beldelerinde tarım sınırlı bir biçimdeydi. Bâdgîs beldeşi bağlı yerleşim yerlerinde arazinin yeterli olmaması nedeniyle tarım oranı oldukça düşük düzeyde olup, burada tarım kuru bir şekilde yapılmaktaydı.⁶³ *Hudûdu'l-Âlem'de* ise, buranın nimetlerinin bol olduğunu ifade edilirken, tarımsal verimliliğine dikkati çekilmiştir. Mervurrûz'a doğru giden yolda yer alan Kenc, Beben, Bâğşûr, Keyf beldelerinde iklimin mutedil olması, bölgedeki tarımsal verimin iyi bir şekilde yapılmasını sağlamaktaydı. Bâğşûr'da bol miktârda soğan ve sarımsak yetiştirilmekteydi. Akarsuların bolluğu nedeniyle sulu tarım yapıldığı gibi, kuru hububat tarımı da yapılmaktaydı. Burada yapılan kuru tarım bölgede yapılan tarım içerisinde önemli bir yere konulmaktaydı.⁶⁴ Dihistân, Kabrûn ve Kâlvûn'da kuru tarım yapılmaktaydı. Mervurrûz'da hem su hem de iklimin mutedil olması burada tarımın iyi olmasını sağlamaktaydı. Mervurrûz nehrinin aktığı her bir tarafta tarım verimli bir şekilde yapılmaktaydı. Burada ismi belirtilmeyen çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmekteydi.⁶⁵

Belh'in yerleşim yeri övülerek, fiziki yapısının yeşilliğine vurgu yapılmaktadır.⁶⁶

59 İstahrî, 269-271; İbn Havkal, 441- 442; Makdisî, 308, 314.

60 İstahrî, 265, 267; **Hudûdu'l-Âlem**, 58-59; İbn Havkal, 237-439; Makdisî, **Ahsen**, 306-307.

61 Yâkûtu el-Hamevî, I/II, 294.

62 İstahrî, 267.

63 İstahrî, 269; İbn Havkal, 441; Makdisî, **Ahsen**, 307-308.

64 **Hudûdu'l-Âlem**, 59.

65 İstahrî, 269-271; İbn Havkal, 441; Makdisî, **Ahsen**, 314.

66 Makdisî, **Ahsen**, 301-302.

Şehir arazilerini yüksek ve düz bir ova oluşturmaktadır. Dağlardan nehirler yoluyla gelen verimli alüvyonlar ovayı meydana getirmiştir. Belh'in Merv-Amul yolundaki arazisi kumluktu. Bazı dış mahalleleri ise bataklıktı. Belh'te arazinin önemli bir kısmı da meraydı.⁶⁷

Belh'e bağlı yerleşim birimlerinin toprakaları da benzer biçimde verimli arazilerdi. Bu şehre bağlı bir kasaba olan Tâlikân iki büyük dağın arasında olup, arazisi düzlüktü. Simincân beldesi verimli bir vadide yer almaktaydı. Bedehşân Belh'e bağlı Ceryâb olarak bilinen bir nehir kenarında kuruluydu. Bedehşân ve ona bağlı beldeleri verimli arazilere sahipti. Enderâb, Host, Benchîr ve Cârâyê ve Cûzcân'a bağlı yerleşim yerleri olan Enbâr, Sân, Yâhudiyye, Kündederem, Uşturc, Enhûz, Şâr, Nişîn, Sermîn, Kelâr, Anbâr ve Faryâb beldelerinin arazileri dağlıktı. Bu bölgelerdeki topraklar dağlık ve ormanlık olmalarından dolayı tarıma açılan arazisi sınırlı kalmaktaydı. Bu yöredeki arazilerde bulunan vadiler verimli topraklardı. Cûzcân verimli vadilere sahip bir yöre olmaktadır.⁶⁸

Bâmiyân şehri Belh'e bağlı zirai alanları genişti. Ancak ekilebilir arazisi sınırlıydı. Burada vadiler de bulunmaktaydı. Yöredeki Entûhz kasabasının arazisi geniş ancak verimsizdi. Burada dağlık bir yer olan Sekelkend, dağların arasında olmasına karşın arazisi verimliydi.⁶⁹

Zengin Belh ovasında nehirler, kanallar ve kuyular aracılığıyla sulu tarım yapılmaktaydı. Suyun sağladığı imkânlardan ve bölgenin ikliminin uygun olması, bölgede çok çeşitli ürün yetişmesini sağlamaktaydı.⁷⁰ 7. yüzyılda İslamiyet'in bölgedeki hâkimiyetinden önce Çin'den bölgeye bir ziyaret yapan Hacı Hausing, bu şehir topraklarında ekilen ürünlerin çeşitliliğine vurgu yapmaktadır.⁷¹

Belh'te tahıl tarımı öne çıkmaktadır. Harîzm bölgesinin ihtiyaç duyduğu tahıl bu şehirden sağlanması şehirdeki tahıl üretiminin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Belh'te ekimini yoğun yapıldığı diğer ürünler ise sanayi ürünleriydi. Burada özellikle şeker ve susam öne çıkmaktaydı.⁷²

Belh'in merkezi bereketli olduğu gibi, ona bağlı il ve beldelerin olduğu kırsal bölgeler de benzer biçimde bereketliydi. Belh'in Toharistan yöresi ve ona bağlı yerleşim yerlerinde bol miktârda hububat tarımı yapılmaktaydı. Buraya bağlı bir belde olan Tâlekân'da yapılan tahıl tarımdan iyi ürün elde edilmekteydi.⁷³ Bağlân'da suyun çokluğu ölçeğinde sulu tarım imkânı vardı. Özellikle aşağı Bağlân, Enderâb

67 İstahrî, 278; **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 447.

68 İstahrî, 269, 271, 279-280; **Hudûdu'l-Âlem**, 62, 64; İbn Havkal, 441-442, 448-450; Makdisî, **Ahsen**, 303, 308, 314, 332; Yâkût el-Hamevî, II/I, 149; Kazvîni, *Âsaru'l-Bilâd*, 154, 348.

69 **Hudûdu'l-Âlem**, 62, 64; İbn Havkal, 449-450; Makdisî, **Ahsen**, 322; Yâkût el-Hamevî, II/I, 149; Kazvîni, *Âsaru'l-Bilâd*, 348; Hartmann, "Cüzcan", 230.

70 İstahrî, 278-279; **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 447-448.

71 Hsüeng, 59.

72 İstahrî, 278, 280; **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 447-448.

73 İstahrî, 269; **Hudûdu'l-Âlem**, 62-63; Makdisî, **Ahsen**, 302-303.

ile Sekemeşt'te önemli ölçüde tahıl tarımı yapılmaktaydı.⁷⁴ Bâmiyân'ın suyunun bolluğu tarımsal verim açısından önemli iken, kasabanın ikliminin sert olmasından dolayı burada tarımsal verim düşük düzeyde kalmaktaydı.⁷⁵ Simincân beldesindeki vadilerindeki tarım bereketliydi.⁷⁶ Sekelkend arazisi de dağların arasında bir vadi olup, burası tarım faaliyetinin çokça yapıldığı bir yerdi. Buradaki vadilerin verimli olması tarımın iyi olmasını sağlamışsa da, bunun kasaba insanına yetmediği vurgulanmaktadır. Entûhz kasabasının arazisi geniş ancak burada tarım verimsiz olmuştur.⁷⁷ Hûlm'un coğrafyası bozkır ancak havasının mutedil oluşu ve beldede bir nehir bulunması, burada tarımın iyi şekilde yapılmasına imkân sağlamaktaydı. Burada havanın mutedil olması da kasabada tarımsal faaliyetlerini kolaylaştırmaktaydı.⁷⁸ Bedeşân'da, hububat tarımı olarak; buğday, arpa, nohut tarımının yanı sıra pirinç, mısır ve diğer taneli bitkilerin tarımı da yapılmaktaydı. Bâmiyân şehri sahip olduğu iki nehirden dolayı, burada sulu tarım imkânı sağlanmış olup, bu şehrin vadilerinde bereketli tarım faaliyetleri olmaktadır. Ferâve'de sınırlı ölçüde hububat tarımı ile bakla tarımı yapılmaktaydı.⁷⁹ Nişin'de ise dışarıya gidecek ölçüde pirinç üretimi olmaktadır.⁸⁰ Cûzcân, bağlı yerleşim yerlerinde ve Şuburgân'da da tahıl tarımından iyi verim alınmaktaydı.⁸¹

1.2. Meyvecilik-Sebzecilik

Horasan, İslam dünyasında sahip olduğu meyve çeşitliliği ve bolluğundan dolayı, doğunun bahçesiydi. Bölgede bahçelerin oldukça büyük ve sulama düzeninin bu büyüklüğe göre ayarlanmış olması, bu övgüyü haklı çıkarmaktadır. Meyve ağacı yetiştiriciliğinin bölgede bir kültür haline dönüşmesi ve bahçe işleri noktasında bölgenin uzmanlaşması bahsi geçen övgüyü teyit etmektedir. Bölgedeki bağlarda çeşit çeşit üzüm ve bahçelerde yetiştirilen çok çeşitli meyveler, Ortaçağ'da İslam dünyasının dört bir yanında nam salmıştı. Sahip olduğu bağ ve bahçeden dolayı, bölge meyve zenginliği açısından kayda değerdi. Horasan'da taze meyve kadar, bunların kurusu da çok makbul olup, bolca üretilmekteydi. Bölgenin her bir yanında bolca yetişen meyve üzümüdü. Buranın üzüm çeşitliliğinin yanı sıra dışarıdan getirilen üzüm türleri mevcuttu. Horasan diğer meyveler noktasında da zengindi. Burada nar, ceviz, incir, fıstık, badem, kavun, karpuz ve daha çok meyve türü yetiştirilmekteydi. Hurma, portakal ve dut için büyük bahçeler tahsis edilmişti. Ağaç meyve yetiştiriciliği kadar, burada yetiştirilen karpuz ve kavun gibi meyveler de Horasan'ın adıyla bilinmekteydi. Horasan kavunu taşıdığı önemden dolayı Bağdad'a halifelere sunulmaktaydı. Irak pazarlarında bunların iyi alıcısının olduğu zikredilmektedir. Horasan'da özellikle Belh ve Herat bahçeleriyle meşhurken, her

74 **Hudûdu'l-Âlem**, 64; Makdisî, **Ahsen**, 303.

75 Hsüeng, 79; **Hudûdu'l-Âlem**, 64; İbn Havkal, 449-450.

76 İstahrî, 279.

77 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 62, 64.

78 **Hudûdu'l-Âlem**, 62; Makdisî, **Ahsen**, 303.

79 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 59, 64; İbn Havkal, 445, 449-450; Makdisî, **Ahsen**, 312-313.

80 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 62, 64.

81 İstahrî, 269-271; İbn Havkal, 441; Makdisî, **Ahsen**, 314.

bir şehir farklı meyveler noktasında öne çıkmaktaydı⁸²

Herat yöresi bağcılık ve bahçecilik açısından gelişmişti. Mâlîn, İsfizâr, Bâdgîs, Küğâbâd, Büşt, Câdu, Cebelü'l-Fidda, Kugânâbâd, Hârkird ve Keruh beldelerinde bağcılık ve bahçecilik iyi konumdaydı.⁸³

Herat'ta öne çıkan meyve üzümdü. Şehirde sair meyveciliğin de bolca olması, burası için Horasan'ın bahçesi iltifatını sağlamaktaydı. Herat'ın üzümü gibi bir üzümün başka bir yerde olmadığı da vurgulanmaktadır. Şehir merkezinde bütün kapıların etrafı bağlarla çevrili olup, bunların etrafında bolca üzüm hasat edilmekteydi. Herat'ta üzüm cinsi olarak *Taif Üzüümü* ve *Kırmızı* türünde bir üzüm öne çıkmış olup, bu cins üzümler bölgenin ihtiyacından fazla hasat edilmekteydi.⁸⁴ Kerûh'ta *Keruh* ve *Frenk* türünde iki cins üzüm yetiştirilmekte, özellikle keruh türünde yetiştirilen üzüm bölgenin ihtiyacından fazla hasat edilmekteydi.⁸⁵ Faryab'da yetişen üzüm için kaliteliydi.⁸⁶ Bu yörede üzümün kayda değer bulunduğu beldelerden birisi de Keyfe'ydi. Herat'ta hasat edilen üzümler yaş tüketildikleri kadar, aynı zamanda kurutulurdu. Özellikle de Mâlîn ve Kerûh gibi şehrin beldelerinde yetiştirilen üzümler çok olmalarından dolayı kurutulmuştur.⁸⁷ Mervurrûz'da bağcılık gelişmiş olduğundan dolayı bu bölgede de üzüm hasılatı iyi durumdaydı.⁸⁸ Herat'ta yetiştirilen üzümler bölge için olduğu kadar, yakın yörelerin ihtiyaç duyduğu üzüm de şehirde üretilmekteydi.⁸⁹

Herat'ta meyve çeşitliliği çoktu. Şehirde nefis kabul edilen elmalar, turuncgiller, kavun, nar, armut, ayva, incir, badem, ceviz, hurma fıstık da bolca yetiştirilmekteydi.⁹⁰ Herat'a bağlı yerleşim birimlerinde de meyve yetiştiriciliği iyi durumdaydı.⁹¹ Herat'ta öne çıkan önemli bir zirai uğraş da sebzeçilikti. Özellikle Bab-ı Firûzabad kapısında sebzeçilik yoğun yapıldı. İsfizâr ve bağlı yerleşim birimleri olan Kûşân, Keverân, Kûşek ve Edresker beldeleri ile Buşenç'e bağlı olan Kûsa, Hârkird, Kerû, Küğâbâd, Büşt, Câdu, Kasr-ı Ahnef ve Dize'de sebzeçilik yoğun yapılmaktaydı. Herat'ın Esterebyân gibi kimi yerleşim birimlerinde suyun az olmasından dolayı sebzeçilik gelişmemişken, Bâşân gibi kimi yerleşim birimlerinde ise, suyun bol olmasına rağmen sebzeçilik gelişmemişti.⁹² Bunların haricinde Herat yöresinde gül, kök boya, çivit, kına ağacı ve kendir, zerefaşan ve zambak gibi bitkiler de yetiştirilmekteydi.⁹³

82 İstahrî, 262; Makdisî, **Ahsen**, 294, 322, 32; Mazaherî, 298.

83 İstahrî, 268-269; İbn Havkal, 440-441; Makdisî, **Ahsen**, 308-309

84 Makdisî, **Ahsen**, 324.

85 İstahrî, 266-267, 269.

86 Azizî, 154.

87 İstahrî, 266-267, 269.

88 İstahrî, 269-270, 272; Makdisî, **Ahsen**, 320.

89 Yakubovsky, 773.

90 Makdisî, **Ahsen**, 307, 316-318, 324.

91 Yâkût el-Hamevî, I/II, 294.

92 İstahrî, 265-271; Makdisî, **Ahsen**, 307,314-315,319-320,324.

93 Mustafa Şahin, **Ortaçağ'da Herat Bölgesi Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-**

Horasan'da bağcılığın ve bahçeciliğin iyi olduğu metropollerden birisi de, Belh'ti. Merkezdeki akarsuların varlığından dolayı şehrin bütün kapılarında bağcılık ve bahçecilik yapılmaktaydı. Belh'e bağlı Bedehşân, Tâlikân, Benchîr, Cârâyê, Cûzcân, Enbâr, Sân, Yâhudiyye, Kûnderem, Uştûrc, Enhûz, Şâr, Nişîn, Tâk, Sermin ve Şûburkân yerleşim yerlerinde bağ ve bahçecilik yoğun yapılmaktaydı. Bölgede bağların bu çokluğu nispetinde üzüm yetiştiriciliği de o çoklukta idi.⁹⁴ Zerenc beldesinde bağcılık ve bahçeciliğin kayda değer bir düzeyde olmasından dolayı burası Horasan bölgesinin Basra'sı olarak nitelendirilecek bir iftihara sahipti.⁹⁵ Belh'te yer mantarı, ağaç kavunu, turunçgiller gibi meyveler de yetiştirilmekteydi. Şehir turunçgiller açısından da zengindi.⁹⁶ Burada fındık, ceviz, incir ve nar yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Bu yörede ceviz, özellikle Cûzcân'a bağlı Sân ile Bûşt ve Kûnderem beldelerinde yetiştirilmekteydi.⁹⁷ Bâmiyân'da çeşitli meyveler yetiştirilmiş olup, buradaki meyveler bu beldenin ihtiyacından daha fazlası üretilmekteydi.⁹⁸ Belh'te tarımı yapılan bir alan da çiçekçilikti.⁹⁹ Burada özellikle de nilüfer çiçeği yetiştiriciliği çok fazla yapılmaktaydı. Bunun dışında çok çeşitli kokulu çiçekler de yetiştirilmekteydi.¹⁰⁰ Bu yörede çiçekçilikte öne çıkan şehir Bâmiyân'da çiçekçilik tarımı iyi ölçüde idiydi.¹⁰¹ Belh'te tarımı yapılan bir diğer uğraş ise, sebzeçilikti. Sebzeçilik şehrin rabazının bütün kapılarında kayda değer ölçüde yapılmaktaydı. Buraya bağlı olan Tâlikân ve Şûburgân'da sebzeçilik iyi durumdaydı.¹⁰²

Merv'de öne çıkan meyve üzüm idi. Şehirde üzüm hasadı bolcaydı. Merv'in murgab deltasında çok sayıda türde üzüm yetiştirilmekteydi.¹⁰³ Özellikle Merv'in Sînc denilen kısmında pürüzsüz üzüm denilen bir çeşit üzüm yetiştiriciliği yoğun yapılmaktaydı.¹⁰⁴ Üzümün ardından şehirde yaygın meyve kavun-karpuzdu. Bu yüzden meyve depolarına kavun-karpuz evi denilmekteydi. Merv'in kuhendiz'inde kavun-karpuz yetiştirilmekteydi. Bunlar oldukça övülmekteydi. Çokça övülen bu kavunlar Irak'ta bilinmekteydi. Bunlar Merv'in eşsiz iri kavunları şeklinde övülmekteydi. Burada yetiştirilen kavunlar dilim dilim kesilmiş şekilde Irak'a gönderilmekteydi. Şehirde hurma yetiştiriliciliği bolca idi.¹⁰⁵

Nîşâbûr bahçelerin bolluğu ölçüğünde bağlarıyla da bilinmekteydi. Bağcılık burada şehrin dört bir yana yayılmıştı. Şehrin kırsalında da, akarsuyu bolluğundan dolayı, bağcılık-bahçecilik gelişmişti. Bu yörede İsferyân bağ-bahçecilikte geliş-

1507), GÜSE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2013, 196; 197.

94 Hsüeng, 79; İstahrî, 262, 270-271, 278; **Hudûdu'l-Âlem**, 64; İbn Havkal, 442, 449-450.

95 Makdisî, **Ahsen**, 303, 3305.

96 İstahrî, 239; **Hudûdu'l-Âlem**, 99.

97 İstahrî, 259, 262, 270, 274, 280; Makdisî, **Ahsen**, 297, 308, 324.

98 İstahrî, 259, 262, 270, 274, 280; Makdisî, **Ahsen**, 297, 308, 324.

99 Hsüeng, 59; Makdisî, **Ahsen**, 324.

100 **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 434.

101 Hsüeng, 79; **Hudûdu'l-Âlem**, 64.

102 İstahrî, 265-271; Makdisî, **Ahsen**, 307,314-315,319-320,324.

103 İstahrî, 262, 270-271, 278; Yakubovsky, 773.

104 Makdisî, **Ahsen**, 312.

105 İstahrî, 259, 262, 270, 274, 280; **Hudûdu'l-Âlem**, 98; Makdisî, **Ahsen**, 297, 308, 324.

miş olup, kaliteli üzüm yeri olarak ünlenmişti. Rîvend'de yetişen üzümün mükemmeldi. Bûştəfruş'ta Bâb-ı Ceyik'ten giren bir günlük üzümün on bin küfe olması, buradaki üzüm hasılatı açısından bir fikir vermektedir. Mâzul'da bektâşi üzümü yetişmekteydi. Nîşâbûr, Bûştəngân gibi yöreleri sayesinde tabii meyveleri noktasında bilinmekteydi. Ancak bu belde meyvesinin kalitesiz olduğuna yönelik bir düşünce bulunmaktadır. Rîvend yöresinde ayva, zeytin, incir ve çeşitli meyveler de yetiştirilmekteydi. Burada yetişen ayvanın misli olmadığı da vurgulanmaktadır. Buradaki ayvaların bir tanesinin 420 dirhem ağırlığında olduğu belirtilmektedir. Bûştəfruş'ta meyve çeşitliliği fazla olmuşsa da, burada bir kayısı ağacının kayısıların olgunlaşmasından bitimine kadar günlük bir dinar getirisi vardı. Bu, bu belde kayısının bol ve verimli olduğunun hakkında bir kanaat oluşmasını sağlamaktadır. Bûşt'ta çok çeşitli meyve yetişmekte olup, buranın özelliği meyvelerin turfanda hasat edilmeydi. Burada öne çıkan meyvelerden zeytin ve özellikle incir bolca yetiştirilirdi.¹⁰⁶ İsfərâi'n'de fındık,¹⁰⁷ Tâbeseyn'de hurma,¹⁰⁸ Kûmis'te güzel kokulu kırmızı elmalar ihraç edilecek ölçüde yetiştirilmekteydi.¹⁰⁹ Beyhak'ta incir ve iki köyünde ise fıstık hasılatı iyi konumdaydı.¹¹⁰ Nîşâbûr'da nar, elma, badem, kiraz ve incir gibi meyveler yetiştirilmekteydi. Şehirde nilüfer, erguvan ve zirişk denilen tıpta ve reçel yapımında kullanılan bitkiler de yetiştirilen ürünler arasındaydı. Erguvan hamamlarda yıkanmanın ardından kullanılmaktaydı.¹¹¹ Nîşâbûr yöresinde bahsi geçen meyvelerden en çok üzüm ve kayısı kurutulmaktaydı.¹¹²

Nîşâbûr'da sebzeçilik şehir surlarının dışında yapılmaktaydı. Bu yörede Rîvend ve Mâzul beldeleri de, suyun varlığından dolayı sebze tarımı yapılan merkezlerdendi. Şamat'ta ise sebzeçilik sınırlı ölçüde yapılmaktaydı.¹¹³

Horasan'daki meyveler lezzetleri kadar, dayanıklıydı. Bu özellikleri sebebiyle uzak bölgelerde namlarının duyulması sağlanmıştı. Burada, dünyanın dört bir yanı için meyve kurutulmaktaydı. Bölgedeki meyveler çiğ yenildikleri kadar, pişirilip de yenilmekte olduğundan dolayı kullanım alanları genişti.¹¹⁴

1.3. Orman/Ağaç Varlığı

Horasan bitki örtüsü çeşitlilik arz etmektedir. Bölgenin kuzeyinde fiziki yapısına bağlı olarak farklı türlerde bitki örtüsü mevcuttu. Burası yağmurların bol olmasının sonucu olarak ormanlarla kaplıydı. Bu yörede orman bitkilerinden akçaağaç,

106 Ebu Dülef, 116-117; Makdisî, **Ahsen**, 307, 316-318, 324.

107 Guy le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Institut für Geschichte der Arabischen, Frankfurt 1993, 393.

108 İstahrî, 259, 262, 270, 274, 280; Makdisî, **Ahsen**, 297, 308, 324.

109 Yâkût el-Hamevî, II/II, 539.

110 B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, Ekim, Ankara 1955, XIX, S. 76, 500.

111 Pırlanta, **Nişabur**, 308.

112 Ebu Dülef, 116-117.

113 İstahrî, 265-271; Makdisî, **Ahsen**, 307,314-315,319-320,324.

114 İstahrî, 262-263; Makdisî, **Ahsen**, 293.

meşe ve ardıç öne çıkmaktaydı. Kuzeydeki Elbruz ve Kopet Dağlarında ardıç, çalılık, yabancı fıstık, alıç, dişbudak, nar, akçaağaç, ceviz, sakız ağacı bulunmaktaydı. Bölgenin güneyi, güney doğusu ve doğusundanki hâkim çöl ikliminden dolayı burada bitki örtüsünü dikenli çöl bitkileri oluşturmaktaydı. Bunların yanı sıra Horasan'daki çok sayıda nehrin etrafı ağaçlık bitki örtüsüne sahipti. Bunların etrafında, kavak, çam, muşmula ağaçları bulunmaktaydı. Şehirlerin süslenmesinde servi, akasya ve Türkistan dişbudağı yetiştirilmekteydi.¹¹⁵

Horasan bölgesindeki şehirlerin ormanlık bölgeleri genellikle kırsal bölgelerdi. Herat'ta ağaçlık yöre olarak Bûsenc öne çıkmış olup, burada yetişen Arar (servi veya ardıç) ağacı Horasan'ın başka bir yerinde yetişmemekteydi. Bu ürün bu yörede tüketildiği kadar dış pazarlar için de üretilmekteydi. Nîşâbûr'da ağaçlığıyla öne çıkan Mâzul beldesi olup, burada Bûşteğân köyünde yetişen ağaçların kalitesinin yüksek olduğu ifade edilmektedir. Bu yörede ağaçlığıyla anılan bir yer ise, Nesâ olup, burada yetişen ağaçların çeşitliliğine vurgu yapılmaktadır. İsferyân'de de ormanlık alanlardan bahsedilmektedir. Belh yöresinde Benchîr, Vervâlîz ve Enderâp yerleşim birimlerinde ormanlık alanlar önemli ölçüdeydi.¹¹⁶ Bu şehirde Tâlekân'ın da odunuyla bilinmesi, bölgedeki ağaç varlığının çok olmasının bir yansımasıdır.¹¹⁷ Belh'in Bağlan beldesinde mürekkebin ham maddesini teşkil eden adı belirtilmeyen bir ağaç yetişmekteydi.¹¹⁸

1.4. Bölgede Tarımı Etkileyen Faktörler

Ortaçağ'da tarım önemli ölçüde iklime bağlı gelişme gösterdiğinden kırılğan bir yapıya sahipti. Zaman zaman kuraklık ve bazen de yağışın fazla düşmesinden dolayı tarım için gerekli olan dengenin bozulması, tarımsal verimi etkileyen temel unsurlardı. İklimle ilgili etkenlerden dolayı Horasan'da tarım verimi farklılık göstermekteydi. Özellikle tarımın yağmura bağlı bir biçimde şekillendiği Serahs gibi şehirlerde tarımsal verim yağmurun cömertliği ekseninde gelişmekteydi.¹¹⁹

Tarımın gelişimini etkileyen bir faktör de toprağın bakımıydı. 10. yüzyılda Kaldanice'den bir eser çevirip bunu o günün şartlarında yeniden ele alan İbn Vahşiyye, Mezopotamya ve Horasan'ın da içinde bulunduğu İran sahasında tarım hakkında bilgiler sunmaktadır. Buna göre; toprağın islahı; sürülmesi, gübrelenmesi sulanması veya nadasa bırakılması kadar, başka toprakların karıştırılmasıyla da yapılmaktaydı. İslah yöntemlerinden biri olarak, mayıs ayı itibarıyla toprak yaz boyunca tatlı su ile sulanmaktaydı. Çorak topraklar ise bakla, arpa ve bunlara benzer bitkilerle islah edilmekteydi. Sepistan denilen bir ağacın yakılıp, sığır gübresi ve farklı bölge topraklarıyla yapılan harmanla az tuzlu ya da çorak toprakların islahı yapılmaktaydı. Toprağın islah edilmesinde bir başka yöntem ise, uygun ağaç yetiştirilmesi

115 Makdisî, **Ahsen**, 287, 322; Günaltay, 2; Bobek, 287.

116 İstahrî, 268, 279; Makdisî, **Ahsen**, 308; Yâkût el-Hamevî, I/II, 758.

117 Makdisî, **Ahsen**, 303, 317, 319-321; Azizi, 159.

118 İstahrî, 280; Yâkût el-Hamevî, II/I, 295.

119 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 59; İbn Havkal, 445; Makdisî, **Ahsen**, 312-313; Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, 6, 8, 10, 15; Yakubovsky, 773.

tirilerek ıslahın yapılması gerçekleştirilmekteydi. Bu ise iyi tohum, fide ve zamanın iyi seçilmesine bağlı olarak, hangi ağacın ve tohumun nasıl bir toprak, hava ve yerde ekileceğinin bilinmesiyle mümkün olmaktadır.¹²⁰ Yine topraktan iyi verim alınabilmesi için toprağa dışarıdan bazı maddelerin konulması gerekmektedir. Bu dönemde gübreleme zibil denilen hayvan pisiği ve çeşitli artıklardan oluşmaktaydı. Bununla birlikte özel gübreleme isteyen zirai uğraşlar için, farklı hayvan gübreleri kullanılmaktaydı. Gübreleme için zaman ve de miktarına dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Misal, zeytin için tavsiye edilen gübreleme zamanı ocak ayı iken, bunun için güvercin gübresi tavsiye edilmekteydi. Üzüm için uygun görülen gübreleme ayı eylül'dü.¹²¹

Ortaçağ'da meyve tarımının verimi ve sürekliliği için aşı yapılmaktaydı. Aşı bir nevi ağacın ıslahı anlamına gelmektedir. Aşı meyve vermeyen ağacın meyve vermesini sağlamak, tadı hoş olmayan ağacın ise tadını değiştirmek, ekşi meyveleri tatlı olana dönüştürmek ve de bol verim almak gibi amaçla kullanılan bir yöntemdi. Bu dönemde aşılardan en yaygın olanları, kalem ve yarma aşılarıydı. Bu aşılar, ağacın tepesindeki taze budaklara, gövdesine ya da köklerine yapılan aşılardı. Bu aşı türü, yaygın olarak bölgede ziraatı yapılan zeytin, incir ve dut gibi ağaçlara yapılan bir aşı türüydü. Aşı yapmak için, iklimin daha ılıman ve tabiatın uyanmaya başladığı dönem olan bahar mevsimi en uygun zamandı¹²²

Tarım için önemli bir unsur ise, onu eken çiftçinin tecrübeli olmasıydı. İskender Merv'e geldiğinde çiftçilikte uzman bir toplulukla karşılaşmıştı. İslam coğrafyacıları bölgedeki çiftçilerin iş birliklerinden bahsetmektedirler. Bu uzmanlık ilk anlamda ekinin sulamasının ne zaman ve nasıl yapılacağına bilinmesiyle hava tahmininin de bilinmesi gereği üzerineydi. Ürünlerin ekimi hava tahmini dikkate alınarak yapılmaktaydı. Hava tahminleri dönem itibariyle çoğunlukla kar ve yağmurun hangi zamanda ve ne kadar yağacağını bilinmesi üzerineydi. Bu bilgilere ve yeteneklere matuf olmak bir çiftçinin en önemli özelliklerindendi. Ayrıca çiftçinin hangi toprağa hangi ürünü ekeceğini bilmesi verimli bir tarım gerçekleştirebilmek için olmazsa olmaz şartlardandı. Çiftçi için, sahip olunması gereken bir diğer özellik ise, hasat zamanının bilinmesiydi. Her zirai ürünün hasat mevsimi değişkenlik gösterip; arpa erken hasat edilirken, hasat zamanı geldiğinde bekletilmesi tanesinin kurumasına ve küçülmesine sebep olup, verimi düşürürdü. Buna karşın buğday dayanıklı olduğundan hasat mevsimini geçirmesi halinde bile zarar gelmeyeceği bilindiğinden hasadı geciktirilebilirdi. Hasat için ise günün bir vakti tayin edilmekteydi. Bunun için tayin edilen vakit olarak; gün ışığıyla başlayıp, gün ortasında sona eren bir vaktin yanı sıra akşamüzeri ile gece hasat açısından tayin edilen uygun vakitlerdi. İbn Avvam tarımda astrolojinin de öneminden bahsetmektedir. Ortaçağ dönemi itibariyle astroloji hayatın her alanında olduğu gibi tarımsal hayatta da yer edinmişti.¹²³

120 İbn Vahşiyye, I, 306-307, 309, 312; İbn Avvam, I, 285; İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 42.

121 İbn Vahşiyye, I, 312, 330; İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 73-74.

122 İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 65-68.

123 İbn Vahşiyye, I, 312, 330; İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 70-71, 77, 85.

2. HAYVANCILIK

Horasan coğrafyası plato, dağ, ova, vadi ve meralarıyla hayvancılığa uygun bir ortam oluşturmaktaydı. Buradaki ormanlık alanlar, çalılıklar, ağaçlık yerler ve bozkırlar küçükbaş hayvancılığın yapıldığı yerlerdi. Bölgede deve, sığır, koyun ve at yetiştiriciliği yoğun şekilde yapılmaktaydı. Horasan'da hayvancılık işleriyle iştigal halinde olan ve bu işi iyi bir şekilde yapan önemli kısım, sürü sahipleri göçerlerdi. Bölgede hayvancılık potansiyeli açısından öne çıkan şehir ise Belh'ti.¹²⁴

Horasan'da hayvan yetiştiriciliğinde deve öne çıkmaktaydı. Horasan sürü sahiplerinin çoğunluğu deve yetiştiricisi olup, özellikle Belh ve Serahs bu anlamda öne çıkan şehirlerdi.¹²⁵ Öyle ki bu şehirlerde deve attan daha değerli görülme-
teydi. Bölgenin coğrafyasına uygun olarak susuzluğa dayanıklı olması, deve yetiştiriciliğini bölgede önemli hale getiren birincil sebepti. Devenin ağır yük taşıyabilmesi, uzun yola müsait olması ve buna karşın hızlı yürüyebilmesi bu hayvanın yoğun olarak tercih edilmesini sağlamaktaydı. Bunların yanı sıra devenin etinden, sütünden ve saç kıllarından istifade edilmesi, devenin tercih edilme sebeplerini artırmaktaydı. Horasan'da develerin yetiştirilmeye başlanması MÖ 1500 yıl öncesine kadar gitmektedir. Bölgede özellikle çift hörgüçlü develer yetiştirilmekteydi. Yapılan arkeolojik çalışmalarda da bu deve türleri görülmektedir.¹²⁶

Horasan'da deve yetiştiriciliğinde Belh öne çıkmaktaydı. Özellikle "el-Behati" adı verilen Belh'in çift hörgüçlü develeri meşhurdu. Bu develer bölge dışında da çokça tercih edilmekteydi.¹²⁷ Bu şehirde yetişen dişi develer bütün bir yeryüzünde eşlerinin olmadığı kadar iddialı görülmüşlerdir. Bunlar bedenlen dayanıklı, kavi develer olarak vasıflandırılmışlardır.¹²⁸ Belh develeri dönemin ticaret yükünü omuzlamada önemli bir işlev görmeleriyle birlikte, bu develerden diğer işlerden de istifade edilmekteydi. Buraya yakın bir kasaba olan Bedeşân'da da hörgüçlü deve yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹²⁹ Develerin yoğun yetiştiği bir diğer şehir ise Serahs'tı. Bu şehirde deve, insanların en değerli varlığıydı.¹³⁰ Serahs hayvan varlığı dolayısıyla Horasan'ın olduğu gibi, Maverâünnehir için de hayvancılık deposu olarak görülmekteydi. Deve yetiştiriciliğinin olduğu bir yer, Kûhistân'ın kırsalları olup, özellikle Tâbaseyn'de ve de Enhûz'da deve yetiştirilmekteydi.¹³¹ Cûzcân yöresi de hayvan sürülerinden deve ile bilinirdi. Deve yetiştiriciliğinin yapıldığı şehirlerden birisi de Herat'tı.¹³²

124 İstahrî, 281; İbn Havkal, 456.

125 İstahrî, 281; İbn Havkal, 456.

126 Schwartz, 660; Richard W. Bulliet, **Camel and Wheel**, Cambridge Press, Boston 1975, 148, 170.

127 Câhız **Ticare**, 330; Bekri, 231-232; İstahrî, 280.

128 İbn Havkal, 450-451.

129 Ömerî, Ahmet b. Yahya, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, 96; Strange, 392, 429.

130 Câhız, **Ticare**, 330; İstahrî, 273,281; **Hudûdu'l-Âlem**, 59.

131 İstahrî, 271, 273-274; İbn Havkal, 445-446.

132 Bulliet, **Camel and Wheel**, 170; Hartmann, "Cûzcân", 230.

Horasan'da devenin ardından büyükbaş hayvancılık gelmektedir. Bölgedeki platodaki otlaklar ve meralar özellikle sığırlar için çok elverişliydi. Sığır yetiştiriciliği eskiden burada yaşayan insanların önemli bir geçim kaynağıydı. Özellikle Nîşâbûr'un verimli otlak ve meraları büyükbaş hayvancılık için önemli bir imkândı.¹³³ Bu şehir yöresinde özellikle Câcerm büyükbaş hayvancılıkla öne çıkan bir yerleşim birimiydi. Hûr ve Hasb gibi çöldeki bu iki beldeyle birlikte Hârkird'in da temel geçim kaynakları büyük baş hayvancılıktı.¹³⁴

Bölgenin bozkırları ise koyun ve keçi yetiştiriciliği açısından müsait bir ortama sahipti. Bozkırlarda çok sayıda hayvan sürüleri vardı. Bu bölgedeki koyunlar yağlı kuyruklarıyla diğerlerinden ayrılırdı. Özellikle Toharistan'daki kıvırcık tüylü siyah koyunların deriler için mükemmel oldukları ifade edilmektedir.¹³⁵ Horasan'da koyun yetiştiriciliğinde de Belh öne çıkmaktadır. Yine bu şehre bağlı olan Bedehşân, Simincân, Sân, Yahudiyye, Enhûz ve Cûzcân koyun yetiştiriciliğinin yoğun yapıldığı yerlerden olmuşlardı.¹³⁶ Herat bölgesinde koyunuyla öne çıkan merkez Bâdgîs'ti. Serahs şehrinde koyun şehrin mülkü olacak kadar bir kabule sahipti. Nîşâbûr bölgesinde ise, Kuhistân'ın kırsallarında koyun yetiştiren sürü sahipleri göçerler yaşadılar.¹³⁷

Bölgenin coğrafyası atlar için de uygun otlaklara sahipti. Belh'te develerin ardından diğer yük hayvanları, binek hayvanı olan at yetiştiriciliği öne çıkmaktaydı. Bu yörede bulunan, Bedehşân'da at, katır, eşek, Toharistan ve Kalvun'da at yetiştirilmekteydi. Özellikle Kalvun'da yetiştirilen atların güzelliğinden dem vurulmaktadır.¹³⁸ Atların bol olduğu yerlerden birisi de Cûzcân ve Bâmiyân yöreleriydi. Cûzcân'da yetiştirilen atlar için mükemmel denilmekteydi.¹³⁹ Hayvancılık için yabani hayvanlardan da istifade edilmekteydi. Bu anlamda koruyucu olarak köpek öne çıkmaktaydı. Bu nedenle bölgede köpek yetiştiriciliği de önemli ölçülerdeydi. Kümes hayvanı olarak, bölgede horoz yetiştirilmekteydi.¹⁴⁰ Av hayvanlarından şahinlerin en iyisi simsiyah deniz şahini ve beyaz Cûzcân şahini de bölgede yetiştirilen hayvanlardandı.¹⁴¹ Simincân vadilerinde av hayvanları bir nevi doğal hayvancılık şeklinde bir kültür halinde gerçekleşmekteydi. Nesâ'da yetiştirilen atmaca dışarıya gidecek ölçüde bolca yetiştirilmekteydi.¹⁴²

Horasan'da arıcılıktan da bahsedilmektedir. Bölgede arıcılığın yapıldığı başlıca yöre, Nîşâbûr'du. Buradaki arıcılık için "Dünyayı balla dolduran arıları vardır" ifadesinde bulunmaktadır. Bal üretiminin yoğun olarak yapılması da burada arı-

133 **Hudûdu'l-Âlem**, 56; Schwartz, 657; Mazaherî, 312.

134 **Hudûdu'l-Âlem**, 58-59; Strange, 392, 429.

135 **Hudûdu'l-Âlem**, 64; Mazaherî, 312-313.

136 İstahrî, 274; İbn Havkal, 446; Ömerî, 96; Hartmann, 230.

137 İstahrî, 271; **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 443, 445.

138 **Hudûdu'l-Âlem**, 59, 64; Ömerî, 96.

139 Hsüeng, 63; Makdisî, **Ahsen**, 325; Hartmann, "Cûzcân", 230.

140 Schwartz, 661-662.

141 Câhız, **Ticare**, 330.

142 Makdisî, **Ahsen**, 302, 324.

çılık faaliyetinin iyi bir durumda olduğuna dair örnek olmaktadır.¹⁴³ Bölgedeki nehir ve barajlarda ise balıkçılık yapılmaktaydı.¹⁴⁴

SONUÇ

Ortaçağ'da Horasan'da fiziki yapının uygunluğu, toprak verimliliği ve sulama imkanlar dolayısıyla üretimin önemli bir ayağı olan tarım gelişmiştir. Tarihî birikim, uygun-mutedil iklim, çiftçilerin donanımlı olması ve idarecilerin destek sağlaması gibi faktörler de bölgede tarımın gelişmesine katkı sağlamıştır. Toprak verimi ve çeşitliliği ürün çeşitliliğine yansımış ve çiftçilerin uzmanlığının da bunlara eklenmesiyle verim artırılmıştır. Bu nedenle Horasan hem İran, hem de çevre bölgelerin tahıl ambarı niteliğine sahip olmuştur. Bölgede tahılın yanı sıra aynı zamanda sanayi ürünleri olan özellikle şeker, keten ve pamuk gibi ürünlerde gelişmeler meydana gelmiştir. Horasan, doğu eyaletleri arasında sahip olduğu meyve çeşitliliği ve bolluğundan dolayı, İslam dünyası içerisinde doğu İslam dünyasının bahçesi olarak görülmüştür.

Horasan'da genellikle sulu tarım yaygındı. Bu nedenle su faktörü de bölge iktisadında önemli bir rol oynamıştır. Bölgedeki nehirler ve bunlara bağlı olarak yapılan kanallar vasıtasıyla tarımsal üretim önemli ölçüde zenginleştirilmiştir.

Horasan coğrafyası plato, dağ, ova, vadi ve meralarıyla hayvancılığa uygun bir ortam sağlamıştır. Bölgede sürü sahipleri genellikle göçerler olmuştur. Bölgede deve, sığır, koyun ve at yetiştiriciliği yoğun şekilde yapılmıştır.

143 Akbaş, 59.

144 Makdisî, **Ahsen**, 329.

KAYNAKLAR

AZİZÎ, Hüseyin b. Ahmed Muhellebi, **Mesalik ve Memalik**, nşr. Teysir Halef, Halep 2006.

BAKIR, Abdulhalik, **Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda**, Ankara 2005.

BARTOLD, V. V., **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

BEKRÎ, Ebu Ubeyd, **Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik**, Darûl-Arabiyye Yayınları, Tunus bty.

BELAZÛRÎ, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, **Fütühü'l-Buldan**, Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut 1987.

BOBEK, H., "Vegetation", **The Cambridge History Iran**, Cambridge University Press, New York 1968.

BULLIET, Richard W., **The Patricians of Nishapur**, Cambridge Press, Cambridge 1972.

ÇALIŞKAN, Murat, **Horasan Buğdayının Farklı Ekim Zamanlarına ve Ekim Sıklıklarına Tepkisinin Belirlenmesi**, Kahramanmaraş Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

CAHEN, Claude, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, çev. Ufuk Uyan-P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989.

Curzon, George N., **Persia and the Persian Question**, Frank Cass, London 1966.

DEWAN, Madan Lal, "Land and Water Development Division, Food and agriculture Organizasion of the United Nation", **The Cambridge History Iran**, Cambridge University Press, New York 1968.

DÖLEN, Emre, **Tekstil Tarihi, Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi**, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi İstanbul 1992.

EBU DÜLEF, İran Seyahatnamesi, trc. Serdar Gündoğdu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

FAYDA, Mustafa, "Cerib", **DiA**, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

GÜNALTAY, Şemseddin, **İran Tarihi, Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar**,

TTK. Yayınları, Ankara 1948.

HALİFE B. HAYAT, **Halife b. Hayat Tarihi**, Bizimbüro Basımevi, Ankara 2001.

HSÜENG-TSANG, **Hsüeng-Tsang Seyahatnamesi**, çev. İsmail Hakkı Ergüven, ÇMÜSE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

HINZ, Walther, İslam'da Ölçü Sistemler, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

İBN AVVAM, Ebu Zekeriyya Yahya b. Muhammed b. Ahmed İşbilî, **el-Filahatü'l-Endelüsiyye**, thk. Enver Ebu Süveylim-Semir ed-Derubi-Ali Erşid Mehasine, Mecmaü'l-Lugati'l-Arabiyye, Amman 2012.

_____, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, çev. Muhammed b. Mustafa Lutfullah, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, **Sûretü'l-Arz**, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939.

İBN HURDÂZBİH, Ebü'l-Kasım b. Abdullah, (ö. 912), **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967.

İBN VAHŞİYYE, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Kays el-Keldani, **Filahetü'n-Nebatiyye**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1984.

İSTAHİRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, **Mesalik ve Memalik**, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967.

KALLEK, Cengiz, "Men", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2004.

KAZVİNÎ, Ebu Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, **Âsaru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Dâru Sadır, Beyrut bty.

KURT, Hasan, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2010.

MAKDİSÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, **Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekalim**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

MAZAHARÎ, Ali, **Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları**, çev. Bahriye Uçok, Ankara 1972.

MERÇİL, Erdoğan, "Tahiriler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

ÖMERÎ, Ahmet b. Yahya, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZGÜDENLİ, Osman, "Merv", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2004.

PIRLANTA, İsmail, **Fethinden Samanîlerin Yıkılışına Kadar Nişabur**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.

RITTER, K., **Ziraat Tarihi**, çev. Kazım Köylü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 1962.

SARIÇAM, İbrahim- ERŞAHİN, Seyfettin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014.

STRANGE, Guy Le, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Institut für Geschichte der Arabischen, Frankfurt 1993.

ŞAHİN, Mustafa, **Ortaçağ'da Herat Bölgesi Gaznelilerin Kuruluşundan Timuruların Yıkılışına Kadar (961-1507)**, GÜSE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2013.

WATSON, Andrew M., **Agricultural Innovation the early Islamic World**, 700-1100, Cambridge Press, Cambridge 1983.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Tâhir", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

YAKÛBÎ, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, **el-Buldan**, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

YAKUBOVSKY, A., "Merv", İA, MEB Yayınları, İstanbul 1987.

YAKUTU'L-HEMEVÎ, Ebu Abdullah Şihabüddîn, **Mu'cemu'l-Buldan**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt 1994.

ZAHODER, B., "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, **Bellekten**, Ekim, Ankara 1955.